

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده هنرهای تجسمی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته ارتباط تصویری

عنوان:

بررسی نقوش در طراحی کتاب‌های خطی آرامنه

استاد راهنما:

محمد رضا دادگر

عنوان بخش عملی:

طراحی کتاب حکایت‌های آرامنه

استاد راهنمای بخش عملی:

محمد رضا دادگر

نگارش و تمقیق:

سرینه الیاسیان

شهریور ۱۳۹۲

تعهد نامه

اینجانب سرینه الیاسیان اعلام می دارم که تمام فصلهای این پایان نامه و اجزاء مربوط به آن برای اولین بار (توسط اینجانب) انجام شده است. برداشت از نوشته‌ها، کتب، پایان‌نامه‌ها، اسناد، مدارک و تصاویر پژوهشگران حقیقی یا حقوقی (فارسی و غیرفارسی) با ذکر مآخذ کامل و به شیوه تحقیق علمی صورت گرفته است. بدیهی است در صورتی که خلاف موارد فوق اثبات شود مسوولیت آن مستقیماً به عهده اینجانب خواهد بود.

تاریخ

امضاء

چکیده

هنر تزئینی آرامنه پیشینه‌ی تاریخی کهنی دارد. این هنر، جنبه‌های مختلف زندگی آن‌ها، از جمله تزئین کتاب‌ها، ظروف، بناها و حتی سنگ قبرها را در بر می‌گیرد. یکی از مهم‌ترین شاخه‌های این هنر، تزئین کتاب‌های خطی است که از زمان ابداع خط ارمنی (سال ۴۰۵ بعد از میلاد) آغاز شده و تا قرن هفدهم میلادی ادامه یافته‌است.

از مهم‌ترین مسائلی که در بررسی کتاب‌آرایی آرامنه به آن توجه می‌شود، نقوشی است که در تزئین کتاب‌های خطی به کار رفته‌است. این نقوش برگرفته از زندگی روزمره و احتیاجات آرامنه است و ارتباط نزدیکی با طبیعت و تفکرات آن‌ها دارد. بنابراین بررسی آن‌ها می‌تواند اطلاعات ارزنده‌ای از زندگی و افکار آرامنه به پژوهش‌گر ارائه دهد.

هدف نگارنده در تحقیق حاضر، بررسی منشاء نقوش تزئینی آرامنه و مفاهیم بیان شده توسط آن‌هاست. بدین منظور هفتاد و چهار نمونه از نقوش تزئینی آرامنه از میان تمامی منابع دست دوم موجود در این رابطه، انتخاب شده و به پنج گروه تقسیم شده‌اند. این نمونه‌ها به روش احتمالی از میان تمامی نمونه‌های اولیه انتخاب شده و داخل جداول قرار گرفته‌اند. عناصر تشکیل‌دهنده‌ی هر یک از این نقوش و مفاهیم بیان شده توسط آن‌ها و همچنین ترکیب‌بندی نقوش مورد بررسی قرار گرفته‌است. اطلاعاتی در خصوص تاریخ و منبع نقوش نیز گردآوری شده‌است. نتایج حاصل از این پژوهش، رابطه‌ی نزدیک نقوش با طبیعت و زندگی روزمره‌ی انسان‌ها را تأیید می‌کند و تصور منشاء مسیحی برای نقوش را رد می‌کند.

واژگان کلیدی: هنر تزئینی / کتاب‌آرایی / نقوش / کتاب‌های خطی آرامنه

فهرست مطالب

چکیده

فهرست مطالب

فهرست تصاویر

فهرست جداول

فصل اول: کلیات

۲

مقدمه

۳

طرح مسأله و پیشینه‌ی تحقیق

۷

اهداف و سؤالات تحقیق

۸

طراحی تحقیق

فصل دوم: تاریخچه

۱۲

مردم و هنر ارامنه

۱۵

هنر تزئینی ارامنه

۱۷

هنر کتاب‌آرایی ارامنه

فصل سوم: نقوش، در کتاب‌های خطی ارامنه

۳۵

نقوش گیاهی و عناصر چهارگانه

۴۸	نقوش برگرفته از مفهوم زوج والد
۵۵	انعکاس روابط قومی در هنر تزئینی آرامنه
۶۳	مدخل، خوران، ستون و گنبد در نقوش تزئینی آرامنه

فصل چهارم: تحلیل داده‌ها

۸۰	روش تحقیق و شرح جداول
۸۲	جدول شماره‌ی ۱-۴ نمونه‌های گیاهی
۸۷	جدول شماره‌ی ۲-۴ نمونه‌های پرندگان
۹۰	جدول شماره‌ی ۳-۴ نمونه‌های حیوانی
۹۳	جدول شماره‌ی ۴-۴ نمونه‌های انسانی - حیوانی
۹۷	جدول شماره‌ی ۵-۴ نمونه‌های انسانی - گیاهی
۹۷	جدول شماره‌ی ۶-۴ نمونه‌های انسانی - پرندگان
۹۸	نتیجه‌گیری

فصل پنجم: شرح کار عملی

۱۰۲	شرح کار عملی
۱۰۴	نمونه‌های کار عملی
۱۰۷	فهرست منابع و مآخذ
۱۰۹	فهرست منابع تصویری
	چکیده‌ی انگلیسی

فهرست تصاویر

- ۲۰ تصویر ۲-۱: خوران نسخه‌ی خطی ۲۳۷۴ (سال ۹۸۹ میلادی)
- ۲۱ تصویر ۲-۲: خوران نسخه‌ی خطی ۷۷۳۶ (انجیل موقنی، اواسط قرن ۱۱ میلادی)
- ۲۳ تصویر ۲-۳: خوران‌های نسخه‌ی خطی ۷۶۴۴ (قرن ۱۳ میلادی)
- ۲۴ تصویر ۲-۴: خوران نسخه‌ی خطی ۷۶۴۴ (قرن ۱۳ میلادی)
- ۲۵ تصویر ۲-۵: خوران نسخه‌ی خطی ۱۰۴۵۰ (سال ۱۲۶۸ م.) نقاش: توروس روزلین
- ۲۶ تصویر ۲-۶: صفحه‌ی عنوان نسخه‌ی خطی ۱۰۶۷۵ (سال ۱۲۶۸ م.) نقاش: توروس روزلین
- ۲۷ تصویر ۲-۷: صفحه‌ی عنوان کتاب چاشوتس - نسخه‌ی خطی ۹۷۹ (سال ۱۲۸۶ م.)
- ۲۸ تصویر ۲-۸: صفحه‌ی عنوان کتاب چاشوتس - نسخه‌ی خطی ۹۷۹ (سال ۱۲۸۶ م.)
- ۲۹ تصویر ۲-۹: نسخه‌ی خطی ۶۲۸۹ (سال ۱۳۲۳ م.) نقاش: توروس روزلین
- ۳۱ تصویر ۲-۱۰: خوران نسخه‌ی خطی ۵۳۳۲ (سال ۱۳۵۷ م.) نقاش زاکاریا
- ۳۲ تصویر ۲-۱۱: صفحه‌ی عنوان نسخه‌ی خطی ۷۶۳۹ (سال ۱۶۱۰ م.)
- ۳۶ تصویر ۳-۱: نقش دانه در نقوش گیاهی
- ۳۶ تصویر ۳-۲: نقش دانه در نقوش گیاهی
- ۳۶ تصویر ۳-۳: نقش دانه در نقوش گیاهی
- ۳۷ تصویر ۳-۴: نقش مادگی در نقوش گیاهی
- ۳۷ تصویر ۳-۵: نقش مادگی در نقوش گیاهی
- ۳۷ تصویر ۳-۶: نقش مادگی در نقوش گیاهی
- ۳۸ تصویر ۳-۷: نقش مادگی در نقوش گیاهی
- ۳۸ تصویر ۳-۸: نقش مادگی در نقوش گیاهی
- ۳۹ تصویر ۳-۹: نقش زوج والد در نقوش گیاهی

۳۹	تصویر ۳-۱۰: نقش زوج والد در نقوش گیاهی
۴۰	تصویر ۳-۱۱: نقش دانه در نقوش گیاهی
۴۰	تصویر ۳-۱۲: نقش دانه در نقوش گیاهی
۴۰	تصویر ۳-۱۳: نقش دانه در نقوش گیاهی
۴۱	تصویر ۳-۱۴: نقش دانه در نقوش گیاهی - حیوانی
۴۱	تصویر ۳-۱۵: نقش دانه در نقوش گیاهی - حیوانی
۴۱	تصویر ۳-۱۶: نقش دانه در نقوش گیاهی - حیوانی
۴۲	تصویر ۳-۱۷: نقش انار در نقوش حیوانی
۴۲	تصویر ۳-۱۸: نقش انار در نقوش حیوانی
۴۲	تصویر ۳-۱۹: نقش انار در نقوش حیوانی
۴۳	تصویر ۳-۲۰: نقش دانه در نقوش گیاهی
۴۳	تصویر ۳-۲۱: نقش دانه در نقوش گیاهی
۴۳	تصویر ۳-۲۲: نقش ترکیبی دانه، ریشه و مادگی
۴۴	تصویر ۳-۲۳: نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۴	تصویر ۳-۲۴: نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۴	تصویر ۳-۲۵: نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۵	تصویر ۳-۲۶: نقش عناصر چهارگانه در نقوش حیوانی
۴۵	تصویر ۳-۲۷: نقش عناصر چهارگانه در نقوش حیوانی
۴۵	تصویر ۳-۲۸: نقش عناصر چهارگانه در نقوش حیوانی
۴۵	تصویر ۳-۲۹: نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۵	تصویر ۳-۳۰: نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۶	تصویر ۳-۳۱: نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۶	تصویر ۳-۳۲: نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۶	تصویر ۳-۳۳: نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی

۴۶	تصویر ۳-۳۴ : نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۶	تصویر ۳-۳۵ : نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۶	تصویر ۳-۳۶ : نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۷	تصویر ۳-۳۷ : نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۷	تصویر ۳-۳۸ : نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۷	تصویر ۳-۳۹ : نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۷	تصویر ۳-۴۰ : نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۷	تصویر ۳-۴۱ : نقش عناصر چهارگانه در نقوش گیاهی
۴۸	تصویر ۳-۴۲ : نقش صلیب در نقوش گیاهی
۴۸	تصویر ۳-۴۳ : نقش صلیب در نقوش گیاهی
۴۸	تصویر ۳-۴۴ : نقش صلیب در نقوش گیاهی
۵۰	تصویر ۳-۴۵ : نقش زوج والد در نقوش حیوانی - گیاهی
۵۰	تصویر ۳-۴۶ : نقش زوج والد در نقوش حیوانی - گیاهی
۵۰	تصویر ۳-۴۷ : نقش زوج والد در نقوش حیوانی - گیاهی
۵۰	تصویر ۳-۴۸ : نقش زوج والد در نقوش حیوانی - گیاهی
۵۱	تصویر ۳-۴۹ : نقش زوج والد در نقوش حیوانی
۵۱	تصویر ۳-۵۰ : نقش زوج والد در نقوش حیوانی
۵۱	تصویر ۳-۵۱ : نقش زوج والد در نقوش پرندگان
۵۱	تصویر ۳-۵۲ : نقش زوج والد در نقوش پرندگان
۵۱	تصویر ۳-۵۳ : نقش زوج والد در نقوش پرندگان
۵۱	تصویر ۳-۵۴ : نقش زوج والد در نقوش پرندگان
۵۲	تصویر ۳-۵۵ : نقش زوج والد در نقوش پرندگان
۵۲	تصویر ۳-۵۶ : نقش زوج والد در نقوش پرندگان
۵۲	تصویر ۳-۵۷ : نقش زوج والد در نقوش پرندگان

۵۲	تصویر ۳-۵۸ : نقش زوج والد در نقوش گیاهی
۵۲	تصویر ۳-۵۹ : نقش زوج والد در نقوش گیاهی
۵۲	تصویر ۳-۶۰ : نقش زوج والد در نقوش گیاهی
۵۳	تصویر ۳-۶۱ : نقش زوج والد در نقوش گیاهی
۵۳	تصویر ۳-۶۲ : نقش زوج والد در نقوش گیاهی
۵۳	تصویر ۳-۶۳ : ترکیب بندی متقارن خوران
۵۴	تصویر ۳-۶۴ : نقش زوج والد در نقوش انسانی - گیاهی
۵۴	تصویر ۳-۶۵ : نقش زوج والد در نقوش انسانی - گیاهی
۵۵	تصویر ۳-۶۶ : نقش زوج والد در نقوش انسانی - گیاهی
۵۵	تصویر ۳-۶۷ : نقش نیروهای سه گانه در نقوش انسانی - گیاهی
۵۵	تصویر ۳-۶۸ : نقش نیروهای سه گانه در نقوش انسانی - گیاهی
۵۵	تصویر ۳-۶۹ : نقش نیروهای سه گانه در نقوش گیاهی
۵۵	تصویر ۳-۷۰ : نقش نیروهای سه گانه در نقوش گیاهی
۵۷	تصویر ۳-۷۱ : نقش توتم در نقوش حیوانی
۵۸	تصویر ۳-۷۲ : نقش توتم در نقوش حیوانی
۵۸	تصویر ۳-۷۳ : نقش توتم در خورانها
۵۹	تصویر ۳-۷۴ : نقش توتم در نقوش حیوانی
۵۹	تصویر ۳-۷۵ : نقش توتم در نقوش حیوانی
۵۹	تصویر ۳-۷۶ : نقش توتم در نقوش حیوانی
۵۹	تصویر ۳-۷۷ : نقش توتم در نقوش حیوانی
۶۰	تصویر ۳-۷۸ : نقش توتم در نقوش حیوانی
۶۰	تصویر ۳-۷۹ : نقش توتم در نقوش حیوانی
۶۰	تصویر ۳-۸۰ : نقش توتم در نقوش حیوانی
۶۱	تصویر ۳-۸۱ : نقش توتم در نقوش حیوانی

۶۱	تصویر ۳-۸۲ : نقش توتم در نقوش حیوانی
۶۱	تصویر ۳-۸۳ : نقش توتم در نقوش حیوانی
۶۲	تصویر ۳-۸۴ : نقش توتم در نقوش پرندگان
۶۲	تصویر ۳-۸۵ : نقش توتم در نقوش پرندگان
۶۲	تصویر ۳-۸۶ : نقش توتم در نقوش پرندگان
۶۲	تصویر ۳-۸۷ : نقش توتم در نقوش پرندگان
۶۲	تصویر ۳-۸۸ : نقش توتم در نقوش پرندگان
۶۲	تصویر ۳-۸۹ : نقش توتم در نقوش پرندگان
۶۲	تصویر ۳-۹۰ : نقش توتم در نقوش پرندگان
۶۳	تصویر ۳-۹۱ : نقش توتم در نقوش انسانی - گیاهی
۶۳	تصویر ۳-۹۲ : نقش توتم در نقوش انسانی - گیاهی
۶۳	تصویر ۳-۹۳ : نقش توتم در نقوش انسانی - گیاهی
۶۵	تصویر ۳-۹۴ : شکل ساده‌ی مدخل
۶۵	تصویر ۳-۹۵ : نقوش گیاهی و حیوانی در مدخل
۶۵	تصویر ۳-۹۶ : نقش پرندگان در مدخل
۶۵	تصویر ۳-۹۷ : نقش پرندگان در مدخل
۶۶	تصویر ۳-۹۸ : نقش زوج والد در مدخل
۶۶	تصویر ۳-۹۹ : نقش زوج والد در مدخل
۶۷	تصویر ۳-۱۰۰ : نقش زوج والد در مدخل
۶۷	تصویر ۳-۱۰۱ : نقش زوج والد در مدخل
۶۸	تصویر ۳-۱۰۲ : نقش زوج والد در مدخل
۶۹	تصویر ۳-۱۰۳ : نقوش ترکیبی و پیچیده در مدخل
۶۹	تصویر ۳-۱۰۴ : نقوش ترکیبی و پیچیده در مدخل
۷۰	تصویر ۳-۱۰۵ : صفحه‌ی مدخل

۷۱	تصویر ۱۰۶-۳: خوران با نقوش هندسی
۷۲	تصویر ۱۰۷-۳: نقش توتم در خوران
۷۲	تصویر ۱۰۸-۳: نقش توتم در خوران
۷۳	تصویر ۱۰۹-۳: نقش درخت زندگی در قالب ستون
۷۳	تصویر ۱۱۰-۳: نقش درخت زندگی در قالب ستون
۷۳	تصویر ۱۱۱-۳: نقش درخت زندگی در قالب ستون
۷۳	تصویر ۱۱۲-۳: نقش درخت زندگی در قالب ستون
۷۳	تصویر ۱۱۳-۳: نقش درخت زندگی در قالب ستون
۷۳	تصویر ۱۱۴-۳: نقش درخت زندگی در قالب ستون
۷۳	تصویر ۱۱۵-۳: نقش درخت زندگی در قالب ستون
۷۳	تصویر ۱۱۶-۳: نقش درخت زندگی در قالب ستون
۷۳	تصویر ۱۱۷-۳: نقش درخت زندگی در قالب ستون
۷۳	تصویر ۱۱۸-۳: نقش درخت زندگی در قالب ستون
۷۴	تصویر ۱۱۹-۳: نقش توتم در ستون
۷۴	تصویر ۱۲۰-۳: نقش توتم در ستون
۷۴	تصویر ۱۲۱-۳: نقش توتم در ستون
۷۴	تصویر ۱۲۲-۳: نقش توتم در ستون
۷۵	تصویر ۱۲۳-۳: نقش درخت زندگی مصنوعی
۷۵	تصویر ۱۲۴-۳: نقش درخت زندگی مصنوعی
۷۵	تصویر ۱۲۵-۳: نقش درخت زندگی مصنوعی
۷۵	تصویر ۱۲۶-۳: نقش درخت زندگی مصنوعی
۷۵	تصویر ۱۲۷-۳: نقش گنبد
۷۵	تصویر ۱۲۸-۳: نقش گنبد
۷۵	تصویر ۱۲۹-۳: نقش گنبد

۷۶	تصویر ۳-۱۳۰ : نقش گنبد
۷۶	تصویر ۳-۱۳۱ : نقش گنبد
۷۶	تصویر ۳-۱۳۲ : نقش گنبد
۷۶	تصویر ۳-۱۳۳ : نقش گنبد
۷۶	تصویر ۳-۱۳۴ : نقش گنبد
۷۷	تصویر ۳-۱۳۵ : نقش گنبد در نقوش گیاهی
۷۷	تصویر ۳-۱۳۶ : نقش گنبد در نقوش گیاهی
۷۷	تصویر ۳-۱۳۷ : نقش گنبد در نقوش گیاهی
۷۷	تصویر ۳-۱۳۸ : نقش گنبد در نقوش گیاهی
۷۷	تصویر ۳-۱۳۹ : نقش گنبد در نقوش گیاهی
۷۸	تصویر ۳-۱۴۰ : نقش گنبد در نقوش گیاهی
۷۸	تصویر ۳-۱۴۱ : نقش گنبد در نقوش گیاهی
۷۸	تصویر ۳-۱۴۲ : نقش گنبد در نقوش گیاهی
۷۸	تصویر ۳-۱۴۳ : نقش گنبد در نقوش گیاهی
۷۸	تصویر ۳-۱۴۴ : نقش گنبد در نقوش گیاهی

فهرست جداول

۸۲	جدول شماره ۱-۴ : نمونه‌های گیاهی
۸۷	جدول شماره ۲-۴ : نمونه‌های پرندگان
۹۰	جدول شماره ۳-۴ : نمونه‌های حیوانی
۹۳	جدول شماره ۴-۴ : نمونه‌های انسانی - حیوانی
۹۷	جدول شماره ۵-۴ : نمونه‌های انسانی - گیاهی

فصل اول:

کلیات تحقیق

مقدمه

تا قبل از دوران اختراع چاپ، کتاب‌ها به صورت دستی و توسط کاتبان نوشته می‌شدند. این فرایند، بسیار زمان‌بر و دشوار بود. نوشتن یک کتاب ممکن بود ماه‌ها و حتی سال‌ها به طول انجامد. با وجود این که کاغذ از قرن دوازدهم میلادی در اروپای جنوبی وجود داشت، استفاده از آن تا زمان قرون وسطی رواج نیافت. تا قبل از آن، پوست حیوانات به عنوان ماده‌ای برای ساختن صفحات کتاب به کار می‌رفت. برای ساختن یک کتاب خطی بزرگ، شامل دو تا چهار صفحه، پوست یک گاو یا گوسفند کامل لازم بود و اگر این کتاب صفحات بیشتری داشت و قطور بود، پوست حیوانات یک گله‌ی کامل مصرف می‌شد. به همین دلیل نیز، کتاب، در آن زمان جزو اشیای باارزش و گران‌قیمت به حساب می‌آمد.

ارزش بعضی از کتاب‌های خطی، به دلیل داشتن تزئینات و تصویرسازی، بسیار بیشتر بود. آراستن کتاب‌های خطی، به معنای به کارگیری تزئینات، حاشیه‌ها، نقوش و تصویرسازی‌ها در کنار متن، از زمان قبل از تولد مسیح وجود داشته‌است.

بنابر گفته‌ی انجمن کتاب‌خانه‌ی بریتانیایی^۱ (۲۰۱۳)، کلمه‌ی illumination که معادل آن در زبان فارسی، واژه‌ی آذین‌بندی است، از واژه‌ای لاتین به معنای روشن کردن گرفته شده‌است که به استفاده از رنگ‌های درخشان و مخصوصاً رنگ طلایی که روشنائی و جلای خاصی به اثر می‌بخشد، اشاره می‌کند.

ارامنه نیز مانند سایر مردمان، این هنر را نزد خود پرورش داده‌اند و هم‌زمان با ابداع زبان نوشتاری خود، به تزئین کتاب‌های خطی پرداخته‌اند. آن‌ها نیز کتاب را شیئی ارزشمند به حساب

1. British library

آورده و به نیروی ماورایی آن اعتقاد داشته‌اند.

ارامنه با تاثیرپذیری از زندگی روزمره‌ی خود و نیازها و فعالیت‌هایشان، کتاب‌های خطی با ارزش خود را با نقوش مختص به خودشان می‌آراستند. به بیانی دیگر، ارامنه نیز مانند سایر تمدن‌ها، تفکرات، فرهنگ، زندگی و نیازهایشان را توسط هنر خود بیان می‌کردند و از آن جایی که بخش بسیار وسیعی از هنر این مردم به کتاب‌سازی و تذهیب کتاب‌های خطی اختصاص یافته بود، این هنر را می‌توان بهترین و کامل‌ترین بازنمود فرهنگ و زندگی آن‌ها دانست. بنابراین جا دارد، برای شناخت بیشتر هنر و فرهنگ ارامنه، کتاب‌ها و نقوش آن‌ها را مورد مطالعه قرار داد و با کشف اسرار نهفته در آن‌ها، به تفکرات این مردم پی‌برد.

طرح مساله و پیشینه‌ی تحقیق

هنر تزئینی، یکی از مهم‌ترین شاخه‌های هنر ارامنه است و پیشینه‌ی تاریخی کهنی دارد. این هنر، جنبه‌های مختلف زندگی آن‌ها، از جمله تزئین کتاب‌ها، ظروف، بناها و حتی سنگ‌قبرها را در بر می‌گیرد. آفریننده‌ی این آثار اشخاصی ماهر و یا تازه‌کاری بودند که به طبقات مختلف جامعه تعلق داشتند. نقوش تزئینی توسط افراد معمولی آفریده شده و بر بدن، پوشاک، اشیاء، کتاب‌ها، بناها و ... قرار گرفته و نمودی از زندگی روزمره و نیازهای مردم بود.

بخش قابل توجهی از هنر تزئینی ارامنه به تزئین کتاب‌های خطی ارمنی اختصاص دارد. به عبارت دیگر می‌توان گفت، مهم‌ترین منابع نقوش تزئینی ارامنه، دست‌نوشته‌های قرون وسطی هستند. همزمان با به وجود آمدن ادبیات و زبان نوشتاری ارمنی، تزئین کتاب‌های خطی نیز با استفاده از نقوش حیوانی، انسانی، گیاهی و هندسی آغاز شد. استفاده از این نقوش، از تیر و سرفصل کتاب‌ها شروع شد و به حاشیه‌ها، فضای اطراف و تصویرسازی‌های داخل کتاب‌ها راه یافت و به محلی برای شکوفایی و رشد هنر ارامنه تبدیل شد.

تعیین خاستگاه نقوش، یکی از مهم‌ترین مسائل پژوهشی مربوط به هنرهای تزئینی است که متأسفانه با وجود اینکه در گذشته پژوهشگران مختلفی، نقوش را در جهت کشف معانی و زمینه‌های فرهنگی و شناسایی فرم آن‌ها، مورد بررسی قرار داده‌اند اما تاکنون تحقیقی تخصصی و علمی در

مورد خاستگاه نقوش کتاب‌های خطی آرامنه انجام نگرفته است. بعضی از تلاش‌های انجام شده نیز، شیوه‌ای علمی ندارند و در نتیجه، نتایج به دست آمده از آن‌ها نیز قابل اعتماد نیستند. واضح است که اگر نمونه‌های این هنر، جمع‌آوری، ثبت و بررسی نشوند و مورد مطالعه و پژوهش قرار نگیرند، این هنر از بین خواهد رفت و تنها خاطره‌ای از آن باقی خواهد ماند.

کتاب *هنر تزئینی آرامنه*^۱، مجموعه‌ای است از نقوش تزئینی به کار رفته در هنرهای معماری، حجاری، تصویرسازی، نقاشی و کتاب‌آرایی آرامنه، که توسط آرمن کیورکچیان^۲ و هریر خاچریان^۳ در سال ۲۰۱۰ میلادی، گردآوری و دسته‌بندی شده‌اند. این کتاب دارای مقدمه‌ای بسیار کوتاه به زبان‌های انگلیسی و ارمنی است که به صورت مختصر در مورد هنر تزئینی آرامنه و نمونه‌های آن صحبت می‌کند، اما سخنی از ویژگی‌ها، کاربرد، معانی و بسترهای اجتماعی و فرهنگی نقوش در میان نیست و هدف، تنها جمع‌آوری نمونه‌های تصویری نقوش به صورت یک آلبوم بوده است. نویسندگان این کتاب یادآور می‌شوند که هنر تزئینی در تمامی جنبه‌های زندگی آرامنه نقش داشته و مختص به طبقه‌ی خاصی از جامعه نبوده است، بلکه تمامی مردم، از جمله مردم عادی در آفرینش این هنر سهیم بوده‌اند. این مردم، هر گوشه از زندگی خود- خانه، کلیسا، کتاب، اشیاء و حتی سنگ قبرها- را با نقوش، آراسته‌اند. در این کتاب، نقوش به گروه‌های مختلفی شامل نقوش گیاهی، جانورسانان، پرندگان، رزت^۴، حروف تزئینی، کلیساها و معابد، ستون‌ها و ... تقسیم شده‌اند. در هر بخش، نقوش یا به صورت اجرای خطی و یا به صورت تصویر خود اثر جمع‌آوری شده‌اند و اطلاعاتی شامل تاریخ و منبع اثر در کنار هر کدام از نقوش آمده است.

کتاب *خط تزئینی آرامنه*^۵، مجموعه‌ی دیگری است که در سال ۲۰۱۲ میلادی توسط آرمن کیورکچیان و هریر خاچریان، گردآوری شده است. این کتاب آلبومی است از نمونه‌های خطوط ارمنی که با استفاده از نقوش تزئینی نوشته شده‌اند و کاربردشان در کتاب‌های خطی بسیار مرسوم بوده است. این خطوط تزئینی اغلب در ابتدای مطلب، جایی که اولین حرف پاراگراف قرار می‌گرفت،

1. Armenian ornamental art
2. Armen Kyurkchyan
3. Hrair Khatcherian

5. Armenian ornamental script

4. rosette
رزت به نقوش گل‌هایی با شکل دایره گفته می‌شود

به کار می‌رفتند. این مجموعه نیز مانند مجموعه‌ی قبل فاقد اطلاعات مربوط به خاستگاه نقوش است. این کتاب، شامل سی و شش بخش، مساوی با تعداد حروف الفبای ارمنی است. در هر بخش نمونه‌های تزئینی مختلف یک حرف گردآوری شده و کدگذاری شده‌اند. با توجه به کدها، می‌توان منبع هر نقش را در ابتدای هر بخش، در جدول‌ها پیدا کرد.

کتاب *مینیاتورهای ارامنه*، مجموعه‌ای از تصویرسازی‌ها و تزئینات کتاب‌های خطی ارامنه است. این نمونه‌ها از میان آثار موزه‌ی مادناداران^۲، واقع در شهر ایروان ارمنستان، جمع‌آوری شده‌اند که حاوی نقوشی هستند که از آنها در تزئین و کتاب‌آرایی کتاب‌های خطی استفاده می‌شده است. مطالبی نیز پیرامون دوره‌های مختلف هنر تصویرسازی ارامنه، توسط لیلیت زاکاریان^۳، ایرینا درامپیان^۴، اما کورخمازیان^۵ و هراوارد هاکوپیان^۶ نوشته شده‌اند که به صورت کلی به ویژگی‌های دوره‌های هنری ارامنه و بیشتر به تصویرسازی‌های کتاب‌های خطی پرداخته‌اند. در این کتاب، نقوش، جدا از پس‌زمینه‌ی خود نیستند و برای بررسی آن‌ها، باید ابتدا آن‌ها را شناسایی کرد و جدا از زمینه، مورد بررسی قرار داد. تصاویر این کتاب، شامل صفحه‌های عنوان، تصاویر مبلغان مسیحی و تصویرسازی‌های دینی هستند.

کتاب بعدی نیز با نامی مشابه، *مینیاتورهای ارامنه* نام دارد که در آن نمونه‌های تصویرسازی‌های کتاب‌های خطی ارامنه به ویژه کتاب‌های انجیل، به کوشش ل. آ. دورنووو^۷ و ر. گ. درامپیان^۸ جمع‌آوری شده‌اند. در ابتدای کتاب نیز متنی در خصوص دوره‌های مختلف تصویرسازی کتاب‌های خطی و تاریخچه‌ی آن آورده شده است. این کتاب، تنها، مجموعه‌ای از تصویرسازی‌های کتاب‌های خطی ارامنه است و توضیحی در مورد تک‌تک کارها وجود ندارد. برای بررسی نقوش، می‌بایست نقوش را از دل تصویرسازی‌ها بیرون کشید و در مورد آن‌ها صحبت کرد که متأسفانه در این کتاب به این موضوع توجه نشده است.

1. Armenian miniatures

2. Matenadaran

مادناداران، بنیاد دست‌نوشته‌های کهن در شهر ایروان ارمنستان است.

3. Lilit Zakarian

4. Irina Drampian

5. Emma Korkhmazian

6. Hravard Hacopian

7. L. A. Dournovo (Դուրնովոյ, Լ. Ա.)

8. R. G. Drampian (Դրամբյան, Ռ. Գ.)

کتاب *صنعت و روش زندگی در مینیاتورهای ارمنه*¹ کتابی است که به طور خاص، تنها به نقوشی پرداخته است که در ارتباط با صنعت، شغل و زندگی روزمره‌ی ارمنه هستند. این کتاب توسط آستگیک گورکیان² در سال ۱۹۷۸ میلادی نوشته شده است. در این کتاب، نقوش به صورت موضوعی تفکیک شده‌اند. در هر بخش نقوش مربوط به شغل و حرفه‌ای خاص مثل کشاورزی، دامداری، صنعت‌گری، بافندگی، کتابت، ماهی‌گیری و ... جمع‌آوری شده‌اند. در ابتدای کتاب نیز مقدمه‌ای توسط گورکیان نوشته شده است که در آن به بحث در مورد حرفه‌ها و شغل‌های گوناگون ارمنه و نمود آن‌ها در هنر، مخصوصاً در هنر تزئین کتاب‌ها پرداخته شده است.

کتاب *تزئینات کتاب‌های خطی ارمنه*³ که توسط ل. آ. دورنو و م. س. سرکسیان⁴ در سال ۱۹۷۸ نوشته شده است، مجموعه‌ای است از نقوشی که در کتاب‌های خطی ارمنه استفاده شده‌اند. نقوش مربوط به هر کتاب به صورت جداگانه دسته‌بندی شده‌اند و اطلاعاتی از قبیل اسم کتاب و سال کتابت در کنار هر دسته از نقوش آمده است. نقوش به صورت جدا از زمینه‌ی خود و با رنگ‌های اصلی خود اثر گردآوری شده‌اند. این کتاب دارای مقدمه‌ای است که به طور کلی به دوره‌های گوناگون کتاب‌ارایی و ویژگی‌های هر دوره می‌پردازد و توجهی به منشاء نقوش و یا معانی و مفاهیم آن‌ها ندارد.

کتاب *هنر تزئینی ارمنه* که توسط آ. ش. مناساکانیان⁵ در سال ۱۹۵۵ میلادی نوشته شده است بهترین منبع در ارتباط با این موضوع می‌باشد. در این کتاب، مناساکانیان هنر ارمنه را از نظر اجتماعی و فرهنگی مورد بررسی قرار داده است و تا حدی به رابطه‌ی هنر و زندگی روزمره و نیازها و احتیاجات مردم پرداخته است. از نظر او، رابطه‌ی بسیار عمیقی بین هنر و زندگی انسان‌ها وجود دارد. انسان‌ها، با توجه به نیازها و فعالیت‌های روزمره‌ی خود و با تأثیرپذیری از آن‌ها، به خلق آثار هنری پرداخته‌اند، بدین ترتیب که هنر کشاورزان دارای نقوش گیاهی و نقوش برگرفته از عناصری است که در کشاورزی تأثیرگذارند و هنر دامداران دارای نقوش حیوانی است. به دلیل شرایط حاکم

1. The crafts and mode of life in Armenian miniatures
2. Astghik Guevorkian
3. Ornaments of Armenian manuscripts
4. M. S. Sargsian
5. A. Sh. Mnatsakanian (Մնացականյան, Ա. Շ.)

سیاسی آن دوران، بسیاری از مطالب این کتاب تحت تاثیر تفکرات مارکسیستی، به خصوص نظریه‌های مارکس^۱ و انگلس^۲ نوشته شده است. در این کتاب، در مورد هنر سایر اقوام و رابطه‌ی هنر تمدن‌های دیرین با یکدیگر صحبت شده و نظریات پژوهشگران مختلف در مورد منشاء نقوش تزئینی مورد بحث قرار گرفته است.

اهداف و سؤالات تحقیق

محقق، با مرور ادبیات موجود در مورد هنر کتاب‌آرایی و تذهیب کتاب‌های خطی ارامنه، به این نتیجه رسید که هیچ یک از آن‌ها اختصاصاً به بررسی نقوش کتاب‌های خطی و خاستگاه اجتماعی-فرهنگی و همچنین مفاهیم و معانی آنان پرداخته‌اند. این مساله، ضرورت تحقیق حاضر را بیش از پیش نمایان می‌سازد. هم‌چنین، با توجه به اهمیت هنر در زندگی انسان‌ها و رابطه‌ی تنگاتنگ آن با زندگی روزمره و نیازهای انسان، پرداختن به خاستگاه نقوش و مفاهیم و معانی آن، امری قابل ملاحظه و ضروری به نظر می‌رسد.

تحقیق حاضر با اهداف زیر همراه است:

- ۱- بررسی هنر تزئینی ارامنه به ویژه شاخه‌ی کتاب‌آرایی و تذهیب کتاب‌های خطی
 - ۲- جمع‌آوری و دسته‌بندی نقوش به‌کاررفته در تزئین کتاب‌های خطی
 - ۳- بررسی خاستگاه اجتماعی نقوش و ارتباط آن با زندگی انسان
 - ۴- یافتن معانی و مفاهیم بیان شده توسط نقوش
- تبدیل مساله‌ی تحقیق به سؤالات کلیدی، محقق را در انجام بهتر و دقیق‌تر تحقیق حاضر، یاری می‌رساند. این پژوهش، بر آن است تا به سؤالات زیر پاسخ دهد.
- سؤالات این پژوهش عبارتند از:

- ۱- اولین کتاب‌های خطی ارامنه متعلق به چه زمانی و دارای چه ویژگی‌هایی هستند؟
- ۲- نقوش، چه کاربردی در کتاب‌آرایی داشتند؟

1. Karl Heinrich Marx (1818-1883)

فیلسوف، اقتصاددان و جامعه‌شناس آلمانی است

2. Friedrich Engels (1820-1895)

فیلسوف و تئوریسین سیاسی آلمانی است

۳- چه نقوشی در تذهیب کتاب‌های خطی به کار می‌رفت؟

۴- خاستگاه اجتماعی نقوش و مفاهیم و معانی بیان‌شده توسط آن‌ها چه بوده‌است؟

طراحی تحقیق

در تحقیق حاضر، بعد از تعریف مساله و طرح سؤالات و اهداف مورد نظر، دیزاین تحقیق صورت گرفته است. مرحله‌ی اول این دیزاین، با جمع‌آوری منابع همراه بوده است. منابع دست اول برای جمع‌آوری داده‌های مورد نیاز، کتاب‌های خطی ارامنه هستند که بسیاری از آن‌ها در موزه‌ها و یا مجموعه‌های شخصی، اغلب در ارمنستان و تعدادی از کشورهای دیگر وجود دارند و نمونه‌های اصل تعدادی از آن‌ها نیز، متأسفانه در طی قرون از بین رفته‌اند. محقق، اجباراً از طریق منابع دست دوم، یعنی کتاب‌هایی که توسط پژوهشگران دیگر نوشته شده‌اند، به این داده‌ها دسترسی داشته‌است، چرا که امکان دسترسی و مطالعه‌ی کتاب‌های خطی از نزدیک و همچنین عکاسی از نقوش آن‌ها وجود نداشته‌است.

به منظور پیش‌گیری از نواقص اطلاعاتی، پژوهشگر نیاز مبرمی به مطالعه‌ی منابع مکتوب مربوط به فرهنگ، هنر و تاریخ ارامنه به طور کلی داشته‌است. در این راستا، در مرحله‌ی اول، منابع مربوط به تاریخ ارامنه، فرهنگ و هنر آن‌ها جمع‌آوری، مطالعه و جمع‌بندی شد. این منابع، شامل منابع چاپی و الکترونیکی بوده‌است. البته بسیاری از منابع، مستقیماً درباره‌ی موضوع نبوده‌اند بلکه در آن‌ها به طور غیر مستقیم به بحث در مورد نقوش کتاب‌های خطی پرداخته شده‌است. از میان منابع، آن‌هایی مورد استفاده قرار گرفت که پایگاه علمی بالاتری بود و ارجاعات بیشتری به آن‌ها صورت پذیرفته بود. نتیجه‌ی مطالعه‌ی منابع ذکر شده، علاوه بر کمک به طراحی ساختار پژوهش، به صورت جمع‌بندی در فصل‌های دوم و سوم این تحقیق آمده‌است. بر این مبنای فصل دوم، به بحث در مورد ارامنه، هنر آن‌ها به‌خصوص هنر تزئینی که یکی از شاخه‌های مهم آن، کتاب‌آرایی است می‌پردازد. در این فصل دوره‌های تاریخی کتاب‌آرایی ارامنه از قرن ششم تا هفدهم میلادی مورد بررسی قرار گرفته و نمونه‌هایی از هر دوره، به منظور درک بهتر ویژگی‌های آثار، آورده شده‌است. فصل سوم نیز، حاوی مطالبی در مورد نقوش استفاده شده در کتاب‌ها، رابطه‌ی آن‌ها با زندگی و فعالیت‌های